

Beata Bocian-Waszkiewicz

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Wydział Humanistyczny

Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole masowej – przygotowanie i zadania nauczyciela

A student with special educational needs in regular schools – tasks and preparing teachers

Streszczenie: Edukacja inkluzyjna polega na włączeniu uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisko ich zdrowych rówieśników i daje szansę uczęszczania do szkoły w ich miejscu zamieszkania. Dlatego podstawowym obowiązkiem jest zorganizowanie dla nich warunków nauki i wyrównywania szans edukacyjnych. Zatem jednym z bardzo ważnych problemów dla realizacji edukacji włączającej jest przygotowanie merytoryczne nauczycieli, ponieważ to na nich spoczywa obowiązek zorganizowania i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w celu podniesienia efektywności kształcenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

Słowa kluczowe: uczeń, specjalne potrzeby edukacyjne, edukacja włączająca, nauczyciel

Abstract: Inclusive education is the inclusion of pupils with special educational needs in the environment of their healthy peers. It gives them a chance to attend school in their place of residence. The primary responsibility is to arrange for them conditions for learning and equal educational opportunities. One of the very important issues for the implementation of inclusive education is the adequate preparation of teachers. Teachers have an obligation to organize and the provision of psychological and pedagogical assistance to improve the efficiency of education for pupils with special educational needs.

Keywords: a student with special educational needs, inclusive education, teacher

Edukacja inkluzyjna polega na włączeniu uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisko ich zdrowych rówieśników i daje szansę uczęszczania do szkoły w ich miejscu zamieszkania. Dlatego podstawowym obowiązkiem jest zorganizowanie dla nich warunków nauki i wyrównywania szans edukacyjnych. Zatem

jednym z bardzo ważnych problemów realizacji edukacji włączającej jest przygotowanie merytoryczne nauczycieli, ponieważ to na nich spoczywa obowiązek zorganizowania i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w celu podniesienia efektywności kształcenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

Od lat życiu każdego człowieka towarzyszą zmiany, które determinowane są bardzo różnymi czynnikami. Jedną z ważniejszych zmian ostatnich lat dotyczyła edukacji dzieci i młodzieży niepełnosprawnych. Zmiana ta podyktowana była pojawieniem się nowego paradygmatu w pedagogice, tj. edukacji inkluzyjnej. Inkluzja w tym przypadku stała się nową perspektywą kształcenia. Jak podkreśla T. Zacharuk, inkluzja „porusza kwestie związane z prawem dziecka do uczęszczania do szkoły masowej, w której powinno mu się zapewnić wsparcie niezbędne do prawidłowego rozwoju oraz gdzie powinno być szanowane i cenione za to, kim jest” [Zacharuk, 2011, s. 2].

Edukacja inkluzyjna polega na włączeniu uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w środowisko ich zdrowych rówieśników i daje szansę uczęszczania do szkoły w ich miejscu zamieszkania. Dotyczy „nauczania skupionego na dziecku, bardziej niż na programie nauczania. Podejście to oparte jest na rozpoznaniu, że każde dziecko uczy się i rozwija indywidualnie, w różnym tempie i należy mu stworzyć takie warunki nauczania, które odpowiadałyby jego potrzebom, z uwzględnieniem dzieci z różnymi dysfunkcjami. Edukacja włączająca to proces polegający na zwiększaniu uczestnictwa wszystkich uczniów w życiu szkoły, łącznie z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Jest to proces polegający na restrukturyzacji szkolnictwa, polityki oraz kultur, tak aby odpowiadały różnorodności uczniów w miejscach ich zamieszkania” [Zacharuk, 2011, s. 4]. Zatem jednym z bardzo ważnych problemów realizacji edukacji włączającej jest przygotowanie merytoryczne nauczycieli, ponieważ to na nich spoczywa obowiązek zorganizowania i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w celu podniesienia efektywności kształcenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

W Polsce za początek edukacji inkluzyjnej można uznać rok 2010. Wtedy bowiem idea edukacji włączającej znalazła odzwierciedlenie w uregulowaniach prawnych. Spośród najważniejszych aktów normatywnych wprowadzających zmiany w podejściu do kształcenia uczniów niepełnosprawnych wymienić należy:

- *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1487)¹;
- *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1488);
- *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w specjalnych przedszkolach, szkołach i oddziałach oraz w ośrodkach* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1489);
- *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1490);
- *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie warunków i sposobu oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania sprawdzianów i egzaminów w szkołach publicznych* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1491);

¹ W roku 2013 wprowadzono pewne zmiany dotyczące organizowania i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniom ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Por. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach* (Dz.U. 2013, poz. 532)

- *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ramowego statutu publicznej poradni psychologiczno-pedagogicznej, w tym publicznej poradni specjalistycznej* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1492).

Najważniejsze zmiany, jakie wynikały z przytoczonych dokumentów mówiły m.in. o obowiązku udzielania i organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniom, ich rodzicom oraz nauczycielom. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna udzielana uczniowi w wyżej wymienionych placówkach, w świetle przepisów, polega na rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz rozpoznawaniu indywidualnych możliwości psychofizycznych, wynikających w szczególności:

- 1) z niepełnosprawności;
- 2) z niedostosowania społecznego;
- 3) z zagrożenia niedostosowaniem społecznym;
- 4) ze szczególnych uzdolnień;
- 5) ze specyficznych trudności w uczeniu się;
- 6) z zaburzeń komunikacji językowej;
- 7) z choroby przewlekłej;
- 8) z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych;
- 9) z niepowodzeń edukacyjnych;
- 10) z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego, kontaktami środowiskowymi;
- 11) z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą.

Udzielana rodzicom i nauczycielom pomoc psychologiczno-pedagogiczna polega na wspieraniu ich w rozwiązywaniu problemów wychowawczych i dydaktycznych oraz rozwijaniu umiejętności wychowawczych w celu zwiększenia efektywności pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla uczniów. Powyższy katalog potencjalnych obszarów problemowych wyraźnie wskazuje, że od nauczyciela

w edukacji włączającej oczekuje się dużej wiedzy z zakresu psychologii, pedagogiki, socjologii czy nawet medycyny oraz umiejętności diagnostycznych. Potwierdzają to zapisy mówiące o tym, że **pomocy psychologiczno-pedagogicznej w przedszkolu, szkole i placówce udzielają uczniom nauczyciele, wychowawcy grup oraz specjaliści** wykonujący w przedszkolu, szkole i placówce zadania z zakresu pomocy psychologiczno-pedagogicznej, w szczególności psychologzy, pedagodzy, logopedzi i doradcy zawodowi.

Rok szkolny 2010/2011 był okresem, kiedy prowadzono „kaskadowo” szkolenie nauczycieli w zakresie wymagań, jakie stawiają nowe uregulowania normatywne. Po jednym z takich szkoleń nauczyciele wypełniali kwestionariusz ankiety, w którym zamieszczono pytanie – *Jak ocenia Pani/Pan swoje przygotowanie do realizacji zadań wynikających z pracy z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi?* Wyniki udzielonych odpowiedzi przedstawiają się następująco:

Z wykresu wynika, że w zdecydowanej większości nauczyciele słabo ocenili swoje przygotowanie do realizacji zadań wynikających z nowych regulacji prawnych dotyczących organizowania i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w szkole. Ocena taka spowodowana może być ilością nowych zadań, jakie zostały postawione przed nauczycielami.

Analizując kolejne zapisy *Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1487) zauważamy, że nauczycielowi przypisano zadania z zakresu:

- współpracy z rodzicami uczniów, poradniami psychologiczno-pedagogicznymi, w tym poradniami specjalistycznymi, placówkami doskonalenia nauczycieli, innymi przedszkolami, szkołami i placówkami, organizacjami pozarządowymi oraz innymi instytucjami działającymi na rzecz rodziny, dzieci i młodzieży;
- organizowania i prowadzenia szkoleń dla rodziców;
- udzielania porad, konsultacji dla rodziców i innych nauczycieli;
- prowadzenia działań pedagogicznych mających na celu rozpoznanie indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych uczniów, w tym uczniów szczególnie uzdolnionych oraz zaplanowanie wsparcia związanego z rozwijaniem zainteresowań i uzdolnień uczniów
- planowania i koordynowania udzielanej uczniowi pomocy psychologiczno-pedagogicznej.

Pisząc o zadaniach nauczyciela w edukacji inkluzyjnej, szczególnie uwagę należy zwrócić na przepisy zawarte w *Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych* (Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1490). W akcie tym określono warunki organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych: niesłyszących, słabosłyszących, niewidomych, słabowidzących, z nie-

pełnosprawnością ruchową, w tym z afazją, z upośledzeniem umysłowym, z autyzmem, w tym z zespołem Aspergera i z niepełnosprawnościami sprzężonymi oraz dla uczniów niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, wymagających stosowania specjalnej organizacji nauki i metod pracy. Kształcenie uczniów niepełnosprawnych w przedszkolach i szkołach organizuje się na każdym etapie edukacyjnym, w integracji z uczniami pełnosprawnymi, w przedszkolu i szkole najbliższej ich miejsca zamieszkania, zaś kształcenie uczniów niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym organizuje się w integracji ze środowiskiem rówieśniczym.

Działania placówek oświatowych (przedszkola, szkoły) mają zapewnić realizację zaleceń zawartych w orzeczeniu o potrzebie kształcenia specjalnego, odpowiednie ze względu na indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne oraz możliwości psychofizyczne uczniów warunki do nauki, sprzęt specjalistyczny i środki dydaktyczne, a także zajęcia, w szczególności zajęcia rewalidacyjne i resocjalizacyjne, które mają przygotować uczniów do samodzielności w życiu dorosłym.

Dla ucznia posiadającego orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego nauczyciele opracowują indywidualny program edukacyjno-terapeutyczny (IPET), uwzględniający zalecenia zawarte w orzeczeniu o potrzebie kształcenia specjalnego, dostosowany do indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych ucznia. IPET powinien określać:

- 1) zakres dostosowania wymagań edukacyjnych wynikających z programu nauczania do indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych oraz możliwości psychofizycznych ucznia;
- 2) rodzaj i zakres zintegrowanych działań nauczycieli i specjalistów prowadzących zajęcia z uczniem, w tym w przypadku:
 - ucznia niepełnosprawnego - zakres działań o charakterze rewalidacyjnym,
 - ucznia niedostosowanego społecznie - zakres działań o charakterze resocjalizacyjnym,

- ucznia zagrożonego niedostosowaniem społecznym - zakres działań o charakterze socjoterapeutycznym;
- 3) formy i metody pracy z uczniem;
- 4) formy, sposoby i okres udzielania uczniowi pomocy psychologiczno-pedagogicznej oraz wymiar godzin, w którym poszczególne formy pomocy będą realizowane;
- 5) działania wspierające rodziców ucznia oraz zakres współdziałania z poradniami psychologiczno-pedagogicznymi, w tym poradniami specjalistycznymi, placówkami doskonalenia nauczycieli, organizacjami pozarządowymi oraz innymi instytucjami działającymi na rzecz rodziny, dzieci i młodzieży;
- 6) zajęcia rewalidacyjne i resocjalizacyjne oraz inne zajęcia odpowiednie ze względu na indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne oraz możliwości psychofizyczne ucznia;
- 7) zakres współpracy nauczycieli i specjalistów z rodzicami ucznia w realizacji zadań.

IPET opracowuje zespół nauczycieli, którego zadaniem jest planowanie i koordynowanie udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej, po dokonaniu wielospecjalistycznej oceny poziomu funkcjonowania ucznia. Program opracowuje się na okres, na jaki zostało wydane orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego, nie dłuższy jednak niż etap edukacyjny. Każdy program edukacyjno-terapeutyczny wymaga oceny efektywności udzielanej pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Odpowiednie przygotowanie a następnie realizacja IPET-u wymaga współpracy nauczyciela/nauczycieli na dwóch poziomach, których częścią wspólną są rodzice dziecka (tabela 1).

Tabela 1. Poziomy współpracy nauczyciela w organizowaniu i udzielaniu pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniowi ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (opracowanie własne)

I POZIOM	W szkole	WYCHOWAWCA
		INNI NAUCZYCIELE
		SPECJALIŚCI (np. oligofrenopedagog, socjoterapeuta, logopeda, i in.)
		RODZICE
II POZIOM	Poza szkołą	PORADNIE PSYCHOLOGICZNO-PEDGOGICZNE lub inne poradnie specjalistyczne, pod opieką których pozostaje dziecko
		PLACÓWKI DOSKONALENIA NAUCZYCIELI
		INNE PLACÓWKI OŚWIATOWE (przedszkole, szkoła)
		ORGANIZACJE POZARZĄDOWE I INNE INSTYTUCJE PROFESJONALNEJ POMOCY

Zasygnalizowane powyżej zadania nauczyciela, aby mogły być rzetelnie realizowane w kształceniu włączającym, wymagają określonych umiejętności i kompetencji (tab. 2).

Tabela 2. Umiejętności nauczyciela w kształceniu inkluzyjnym (opracowanie własne)²

RODZAJ UMIEJĘTNOŚCI	PRZYKŁADY
Umiejętności interpersonalne (psychospołeczne)	<ul style="list-style-type: none"> • rozpoznawanie, nazywanie i konstruktywne wyrażanie uczuć • nawiązywanie kontaktu • komunikaty typu JA, aktywne słuchanie • odczytywanie ze zrozumieniem przekazu niewerbalnego • rozwiązywanie sytuacji problemowych i konfliktowych • odpowiedzialne podejmowanie decyzji • przewyciężanie stresu
Umiejętności dydaktyczne	<ul style="list-style-type: none"> • przygotowanie merytoryczne z przedmiotu prowadzonych zajęć • stosowanie aktywnych metod pracy • angażowanie uczniów do działania • jasno sprecyzowane wymagania i kryteria oceniania • motywowanie do nauki i rozwoju • docenianie nawet najmniejszych osiągnięć
Umiejętności wychowawcze	<ul style="list-style-type: none"> • znajomość swoich uczniów i ich problemów • budowanie poczucia bezpieczeństwa • wzmacnianie poczucia wartości • integracja zespołu klasowego • modelowanie zachowań uczniów własnym przykładem • rozwijanie zainteresowań
Umiejętności diagnostyczne	<ul style="list-style-type: none"> • znajomość metod, technik i narzędzi diagnostycznych • analiza danych • rozpoznanie obszaru problemowego ucznia • zaplanowanie oddziaływań korygujących • określenie efektywności podjętych działań

² Opracowanie własne na podstawie doświadczeń z pracy nauczyciela z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Por. T. Zacharuk, *Edukacja włączająca szansą dla wszystkich uczniów*. Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny „Meritum” 1(20) 2011, s. 6. [za Council for Exceptional Children, *Teacher Competencies Needed*, 2006].

<p style="text-align: center;">Umiejętności Terapeutyczne</p>	<ul style="list-style-type: none"> • podmiotowe traktowanie • empatia, takt pedagogiczny • stopniowanie trudności • dostosowanie wymagań do indywidualnych możliwości psychofizycznych ucznia wynikających z jego rozwoju, towarzyszących trudności czy rozpoznanych obszarów problemowych • organizowanie pracy ucznia stosownie do jego możliwości i potrzeb • docenianie nawet najmniejszych osiągnięć ucznia - stosowanie wzmocnień pozytywnych
<p style="text-align: center;">Umiejętności Organizacyjne</p>	<ul style="list-style-type: none"> • współpraca i współdziałanie • planowanie • dostosowanie się do sytuacji

Przedstawione (jedynie wybrane) zadania nauczyciela w edukacji inkluzyjnej oraz zaprezentowane umiejętności budzą refleksję nad przygotowaniem kadry nauczycieli i specjalistów do pracy z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Owa refleksja pozwala „nauczycielowi rozwijać wiedzę i umiejętności w oparciu o własne doświadczenia i w odniesieniu do teoretycznej wiedzy. Łączy w sobie myślenie i działanie. Wymaga jednak otwartego umysłu, poczucia odpowiedzialności i pewności, że tylko tą drogą można udoskonalić swoją pracę z korzyścią dla uczniów” [Baylis, 2002].

Kształcenie nauczycieli przygotowanych do wdrażania idei inkluzji społecznej stało się priorytetem dla wielu ośrodków akademickich. Wyzwanie takie zostało również podjęte przez Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Dla nauczycieli już pracujących oraz absolwentów pedagogiki (studia I stopnia) została przygotowana oferta studiów podyplomowych:

Podyplomowe Studia Kształcenia Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami Edukacyjnymi

Studia mają na celu przygotowanie słuchaczy do organizowania i udzielania profesjonalnej pomocy psychologiczno-pedagogicznej zgodnie z ideą edukacji inkluzyjnej oraz uregulowa-

niami prawnymi dotyczącymi pracy z tymi uczniami. Absolwenci studiów potrafią rozpoznać indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne oraz dokonać diagnozy indywidualnych możliwości psychofizycznych ucznia. Mają możliwość kształtowania umiejętności i kompetencji niezbędnych do pracy z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi oraz wrażliwości etycznej, empatii, otwartości, refleksyjności, postaw prospołecznych i poczucia odpowiedzialności.

Podyplomowe Studia Socjoterapii

Słuchacze potrafią rozpoznać indywidualne potrzeby rozwojowe i edukacyjne oraz dokonać diagnozy indywidualnych możliwości psychofizycznych ucznia. Nabywają kwalifikacje do prowadzenia zajęć socjoterapeutycznych, psychokorekcyjnych, psychoedukacyjnych dla dzieci i młodzieży z zaburzeniami zachowania, zagrożonych nieprzystosowaniem społecznym, nieprzystosowanych społecznie oraz z dysfunkcjami utrudniającymi im funkcjonowanie społeczne (uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi). Mają możliwość nabycia podstawowych umiejętności interpersonalnych i psychospołecznych oraz komunikowania się przy użyciu różnych technik, zarówno z osobami będącymi podmiotami działalności pedagogicznej, jak i z innymi osobami współdziałającymi w procesie korygowania oraz specjalistami wspierającymi ten proces.

Warto również w tym miejscu wspomnieć, że z myślą o przyszłych pedagogach zmodyfikowane zostały plany studiów I i II stopnia przez wprowadzenia przedmiotów: *Praca z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi* oraz *Edukacja inkluzyjna*.

Zaprezentowane powyżej założenia edukacji włączającej i zmiany normatywne dotyczące udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej są nową perspektywą dla uczniów o specjalnych potrzebach edukacyjnych. Mają służyć zwiększeniu efektywności kształcenia tych uczniów i wszechstronnemu ich rozwojowi. Osiągnięcie tego możliwe jest dzięki indywidualizacji pracy, w zależności od postawionej diagnozy, np.: pomoc w przezwyciężaniu trudności czy rozwijaniu uzdolnień; jakości udzielanej pomocy psychologiczno-

pedagogicznej dziecku oraz, a może przede wszystkim, od kwalifikacji i kompetencji osób realizujących wspomniane wyżej działania. Mimo czteroletnich już doświadczeń pracy z uczniem ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, wśród nauczycieli nadal pojawiają się obawy, czy są oni w stanie sprostać wymaganiom, jakie zostały im postawione z chwilą wejścia w życie nowych przepisów prawnych umożliwiających „włączenie społeczne” uczniów niepełnosprawnych, z deficytami rozwojowymi i innymi.

Bibliografia

- Baylis P., 2002, *Edukacja włączająca*, w: *Od nauczania integracyjnego do szkoły równych szans: materiały z konferencji, Konstancin 28-29 października 2002*, oprac. J. Bogucka, D. Żyro, T. Wejner. Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej, Biuro RPD, Warszawa.
- Education for All. Global Monitoring Report 2005. The Quality Imperative*, UNESCO, Paris.
- Jas M., Jarosińska M., 2010, *Specjalne potrzeby edukacyjne dzieci i młodzieży. Prawne ABC dyrektora przedszkola, szkoły i placówki*, MEN, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1487.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych, Dz.U. 2010, nr 228, poz. 1490.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach, Dz.U. 2013, poz. 532.

Zacharuk T., Bocian B., 2011, *Edukacja włączająca – nowa perspektywa pedagogiczna. Uczeń o specjalnych potrzebach edukacyjnych*, „Oświata Mazowiecka” nr 02(07).

Zacharuk T., 2011, *Edukacja włączająca szansą dla wszystkich uczniów*. Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny „Meritum” 1(20).